

OSKAR KANECKI

Sądy kopne w Wielkim Księstwie Litewskim

“Kopa” Courts in the Grand Duchy of Lithuania

Abstract

The history of the “kopa” courts in the Grand Duchy of Lithuania dates back to the takeover of the Ruthenian lands at the close of the thirteenth and the beginning of the fourteenth century. Their operation was regulated in the sixteenth century by the Statutes of Lithuania. In terms of jurisdiction, these courts dealt chiefly with theft and only occasionally with homicide. Proceedings were attended by peasants, Jews, Tatars and members of the nobility, and were most often initiated by landowners. The nobility’s pursuit of their own interests meant that hearings could at times become quite heated. Torture, carried out by the executioner, was at times used to induce a confession from the suspect. Hearings were held outdoors, and in matters of particular gravity, court ushers informed participants of the date. They also supervised the proceedings and prepared written reports, although they did not intervene in the decisions themselves. These could be confirmed, altered or even annulled by the castle courts. The “kopa” courts survived into the eighteenth century. Their strengths lay in the speed of their proceedings, their detailed knowledge of the locality in which the crime had been committed, and the judges’ marked determination to bring offenders to justice.

KEYWORDS: “kopa” courts, Grand Duchy of Lithuania, judicial procedure, torture, castle court

SŁOWA KLUCZOWE: sądy kopne, Wielkie Księstwo Litewskie, postępowanie sądowe, tortury, sąd grodzki

OSKAR KANECKI – doktor nauk prawnych, Uniwersytet Pomorski w Słupsku, ORCID – 0000-0001-9025-2970, e-mail: oskar.kanecki@upsl.edu.pl

Wielowiekowa historia sądów kopnych (kupnych^[1], gromad^[2]) w Wielkim Księstwie Litewskim rozpoczęła swój bieg wraz z inkorporacją na przełomie XIII i XIV stulecia ziem ruskich. Zamieszkująca je ludność pozostawała bowiem zorganizowana we wspólnoty ziemskie – gromady, które miały swoje własne sądy. Jako że w porządek zastany na nowo przyłączonych terenach władcy litewscy z rzadka ingerowali^[3], toteż zachowali ukształtowany tam sposób rozstrzygania sporów. Dalsze funkcjonowanie sądów kopnych sankcjonowały statuty litewskie z 1529 i 1566 r.^[4] III Statut litewski (XIV, 9) stanowił zaś, że „na Rusi i indziej, gdzie z dawna kopy bywały, tam mają być i teraz kopy odprawowane na starych kopowiskach^[5] tym obyczajem, jako pierwiej to bywało”. Mało tego, na obszarach, gdzie działalność sądów kopnych ustała, miano ją wznowić, gdyż według tego samego przepisu „na tych też miejscach, gdzie do tych czasów kopy nie bywały, [...] kopy zbierane i odprawowane być mają, jako się na Rusi zachowywało i zachowuje”^[6].

¹ Franciszek Rawita-Gawroński, „Sądy kupne vel kopne na Polesiu,” w *Studia i szkice historyczne*, Franciszek Rawita-Gawroński (Lwów-Warszawa-Poznań: Towarzystwo Wydawnicze, 1900), 177.

² Iwan Jakowlewicz Sprogis, „Priedisłowie,” w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII: *Akty o kopnych sudach* (Wilna: Typografija A.G. Syrkina, 1891), XXIV; Nikołaj Dmitrijewicz Iwaniszew, „O driewnich sielskich obszczinach w jugo-zapadnoj Rossii,” w *Russkaja obszczina*, red. Oleg Anatoljewicz Płatonow (Moskwa: Institut russkoj ciwilizacyi, 2013), 30–31; zob. także: Waław Aleksander Maciejowski, *Historija prawodawstw słowiańskich*. Tom IV (Warszawa-Lipsk: w Księgarniach Sennewalda dawniej Brzeziny i Hinrichsa, 1835), 15; Andrzej Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo-ustrój-społeczeństwo* (Warszawa: Campidoglio, 2013), 181.

³ Osip Wasiljewicz Szczerbickij, *Sudy w bywszem Wielikom Kniażestwie Litowskom* (Wilna: Artiel Pieczatnago Dieła, 1912), XXIII–XXIV; zob. także: Matwiej Kuzmicz Liubawskij, *Obłastnoje dielenie i miestnoje uprawlenie litowsko-russkowo gosudarstwa ko wriemieni izdanija pierwago litowskago statuta* (Moskwa: Uniwersitietskaja tipografija, 1892), 28.

⁴ Marjan Bedrij, *Kopni sudy na ukrajniskich zemlach u XIV–XVIII st.: Istoryko-prawowe doslidżennia* (Lviv: Halyckij drukar, 2014), 212; zob. także: Sprogis, „Priedisłowie,” XXIII – XXIV.

⁵ Ignacy Benedykt Rakowiecki, *Prawda ruska czyli prawa wielkiego xięcia Jarosława Władymirowicza tudzież traktaty Olga y Igora WW. XX. kijowskich z cesarzami greckimi y Mścistawa Dawidowicza x. smoleńskiego z Rygą zawarte, których texta, obok z polskiem tłómaczeniem poprzedza rys historyczny zwyczajów, obyczajów, religij, praw y języka dawnych słowiańskich y słowiańsko-ruskich narodów*. Tom II (Warszawa: Drukarnia XX. Piirów, 1822), 132. Mianem kopowiska określano „miejsce gdzie [...] kopa zgromadzać się zwykła”.

⁶ *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego, Naprzod, za Naaśnieyszego Hospodara Krola Jego Mosczi Zygmunta III w Krakowie w Roku 1588. Drugi raz w Wilnie, w Roku*

Regulacji tych przestrzegano, a tworzone przez lokalne społeczności sądy kopne przetrwały aż do XVIII wieku. Ich organizacją i działalnością zajmowali się jak dotąd głównie autorzy rosyjscy, białoruscy oraz ukraińscy. Wśród naukowców pierwszej grupy znajdują się między innymi: Nikołaj Iwaniszew (1811–1874)^[7], Fiodor Leontowicz (1833–1910)^[8], Iwan Sprogis (ur. 1835)^[9], Osip Szczerbickij (1837–1916)^[10], a już współcześnie także Tatiana Amplejewa^[11]. Niezwykle cennych informacji dostarcza też przedrukowany na łamach jednego z mińskich czasopism list podkomorzego grodzieńskiego Hrehorego Mosalskiego (zm. 1597)^[12] do ludności powiatu grodzieńskiego wskazujący miejsca zbierania się kop^[13]. Na Ukrainie problematykę sądów kopnych badał przede wszystkim Marjan Bedrij^[14],

1619. z pokazaniem zgody y różnice Statutow Koronnych y W.[ielkiego] X.[ięstwa] L.[itewskiego]. Trzeci raz, za Naiśnieyszego K.[róla] J.[ego] M.[ości] Władysława IV. w Warszawie, w Roku 1648, z przydaniem Konstytucyi od Roku 1550. do 1647. Czarty raz, za Naiśnieyszego Krola Jego Mosci Jana Trzeciego w Wilnie w Roku 1698. Z przytożeniem pod Artykuły Konstytucyi Seymowych od Seymu Roku 1550. aż do Seymu Roku 1690. Obojgu Narodom służących, (Textu samego niwczym nie naruszaiąc) Teraz zaś piąty raz, za szczęśliwie panuiącego Naiśnieyszego Krola Jego Mosci Augusta Trzeciego przedrukowany (Wilno: Drukarnia J.K.M. Akademicka Societas JESU, 1744), 406–407; zob. także: Maciejowski, *Historja prawodawstw słowiańskich*, 15.

⁷ Iwaniszew, “O driewnich sielskich obszczinach w jugo-zapadnoj Rossii,” 27–44.

⁸ Fiodor Iwanowicz Leontowicz, “Obłastnyje sudy w Wielikom Kniażestwie Litowskom,” *Żurnal Ministerstwa Justycyi*, nr 9 (1910): 83–130; zob. także: Fiodor Iwanowicz Leontowicz, “Obłastnyje sudy w Wielikom Kniażestwie Litowskom (okonczenie),” *Żurnal Ministerstwa Justycyi*, nr 10 (1910): 88–128.

⁹ Iwan Jakowlewicz Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud w Siewiero-Zapadnoj Rusi* (Witebsk: Gubernskaja Tipografija, 1895); zob. także: Sprogis, “Priediślowie,” XIX–LXI.

¹⁰ Szczerbickij, *Sudy w bywszem Wielikom Kniażestwie Litowskom*, XXIII–XXX.

¹¹ Tatiana Jurjewna Amplejewa, *Po zakonu russkomu. Istorija ugotownogo sudo-proizwodstwa Driewniej Rusi* (Moskwa: Juridiczeskij instytut MIITa, 2006), 87–96.

¹² “Hrehory Afanasjewicz Mosalski,” w *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Tom II: Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, oprac. Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Przemysław P. Romaniuk, Andrzej Haratym, Andrej Macuk i Jaugien Aniszczanka, red. Andrzej Rachuba (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009), 298. Hrehory Mosalski sprawował urząd podkomorzego grodzieńskiego w latach 1589–1597.

¹³ Ilona Michaiłiwna Bober, “List padkamoraga garadzieskowo Grygoryja Masalskaga nasielnictwu Garadzieskaga pawieta ab prawilah sklikannia kop i pryznaczeni miescau kapawiszczau,” *Archiwaryus* (2001): 72–76.

¹⁴ Marjan Bedrij, “Podstawowe funkcje sądów kopnych na ukraińskich ziemiach od XIV do XVIII wieku,” *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze*, t. 5 (2014): 9–17.

który w 2014 r. opublikował poświęconą im monografię^[15]. Zdaniem Romana Shandry do czasu jej wydania ukraińscy historycy poświęcili zbyt mało uwagi „sądom ukraińskiego prawa zwyczajowego”^[16]. Jak się wydaje, jeszcze skromniej prezentują się na tym polu osiągnięcia nauki polskiej. Bardzo nieliczne wzmianki o kopach zawiera XVIII-wieczne encyklopedyczne opracowanie haseł związanych z III Statutem litewskim^[17]. Jedyne ogólną charakterystykę jurysdykcji kopnych przedstawili: Ignacy Benedykt Rakowiecki (1783–1839)^[18], Teodor Narbutt (1784–1864)^[19], Wacław Aleksander Maciejowski (1792–1883)^[20], Józef Jaroszewicz (1793–1860)^[21] i Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930)^[22]. Już w XX wieku do zagadnienia wrócili wprawdzie Jan Adamus (1896–1962)^[23] i Marcei Kosman (1940–2023)^[24], jednak w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat o sądach kopnych polscy badacze wspominali bardzo rzadko^[25]. Niniejsza praca stanowi więc próbę syntetycznego omówienia tej nieco zapomnianej instytucji.

¹⁵ Bedrij, *Kopni sudy na ukrajniskich zemlach*.

¹⁶ Roman Shandra, „Nowe badania nad działalnością sądów kopnych (kupnych) w XIV–XVIII w. (Marjan Bedrij, *Kopni sudy na ukrajniskich zemlach u 144-18 st. Istorykopravowe doslidzennia, Halyc’kyj drukar, Lviv 2014, 264 s.*)”, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, t. 8, z. 4 (2015): 453.

¹⁷ „Kopa,” w *Prawa z Statutu W.X. Litewskiego y konstytucyi, dla wygody pilnujących z urzędu albo potrzeby sądów y dla innych obywatelów koronnych y litewskich wiadomości porządnie podług alfabetu zebrane, a ile w processa prawne wchodzących o pretensye wszelakie* (Warszawa: Nakładem i drukiem Michała Grölla, 1783), 244.

¹⁸ Rakowiecki, *Prawda ruska czyli prawa wielkiego księcia Jarostawa Władymirowicza*, 132.

¹⁹ Teodor Narbutt, *Dzieje starożytne narodu litewskiego*. Tom 3: *Pamiętki i wypadki historyczne od wieku szóstego po wiek trzynasty, tudzież rzeczy odnoszące się do Prussyi, Łotwy, zakonów rycerskich* (Wilno: Nakładem i drukiem Antoniego Marcinowskiego, 1838), 514–515.

²⁰ Maciejowski, *Historia prawodawstw słowiańskich*, 15.

²¹ Józef Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*. Część I: *Litwa pogańska* (Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza, 1844–1845), 159.

²² Rawita-Gawroński, „Sądy kupne vel kopne na Polesiu,” 175–190.

²³ Jan Adamus, „O wstępnych aktach procesu litewskiego (do II Statutu). Garść notatek,” *Ateneum Wileńskie*, r. XII (1937): 212–218.

²⁴ Marcei Kosman, *Historia Białorusi* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979), 125.

²⁵ Oskar Kanecki, *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764)* (Sopot: Wydawnictwo Arche Marek Tokarczyk, 2020), 236–238.

Nazwa opisywanych jurysdykcji (kopa, kupa) wywodziła się od zgromadzenia ludności^[26]. Właściwość rzeczowa sądów kopnych obejmowała przede wszystkim sprawy o kradzieże, zwłaszcza koni, bydła lub żywności, a także siana^[27]. To właśnie ustalenie rozmiaru szkód wynikłych z kradzieży i ujawnienie ich sprawców pod koniec XVI wieku wskazywano jako podstawowy cel zwoływania kop. Podkomorzy grodzieński Hrehory Mosalski pisał wówczas o potrzebie zahamowania w ten sposób „wsiaesogo złodziejstwa i swowolenstwa”^[28]. Według Marcelego Kosmana właściwość rzeczowa sądów kopnych nie obejmowała natomiast spraw kryminalnych (o zabójstwo czy też ciężkie zranienie), gdyż te należały do jurysdykcji miejscowych grodów^[29]. Mimo wszystko w przypadku zabójstwa osoby nieznanego pochodzenia III Statut litewski (XI, 26) przewidywał możliwość zwołania przez nie kopy w celu dwukrotnego przeprowadzenia śledztwa (opytu). Informację o postępowaniu kopnym miał w tym przypadku rozpowszechnić „na targach, przy kościołach, i wszędzie o tym dając znać” woźny sądowy (jenerał). Gdyby podjęte czynności nie przyniosły rezultatu, sąd grodzki powinien zebrać „kopę przysiężną”. Do jej składu należało wybrać „z miasteczek i z siół okolicznych po trzech człowieków starszych, jako wójtów, ławników i inszych mężów dobrych, wiarygodnych”, których zobowiązywano do zaprzysiężenia, że sami nie popełnili zbrodni i nie znają zabójcy^[30]. W praktyce kopy prowadziły postępowania zarówno w związku z zabójstwami przedstawicieli ludności chłopskiej, jak i szlachty, a faktyczny zakres rozpatrywanych przez nie spraw pozostawał znacząco szerszy niż wynikało to z norm III Statutu litewskiego^[31]. Jako że każdą z nich mógł rozstrzygnąć również sąd grodzki, właściwość rzeczowa jurysdykcji kopnych nie miała charakteru wyłącznego^[32].

²⁶ Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji*, 159; Sprogis, „Priedisłowie,” XXIV; Shandra, „Nowe badania nad działalnością sądów kopnych,” 454; Rakowiecki, *Prawda ruska czyli prawa wielkiego xięcia Jarosława Władymirowicza*, 132. Samo pojęcie „kopy” nie ograniczało się jednak do wspólnoty terytorialnej, lecz było łączone z nagromadzeniem czegokolwiek, także snopów zboża czy też pieniędzy. Terminem tym oznaczano ponadto kolejne etapy postępowań prowadzonych przez sądy kopne.

²⁷ Kosman, *Historia Białorusi*, 125; zob. także: Sprogis, „Priedisłowie,” XXXIII.

²⁸ Bober, „List padkamoraga garadzienskowo Grygoryja Masalskaga,” 74.

²⁹ Kosman, *Historia Białorusi*, 125.

³⁰ *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, 337–338; zob. także: Rawita-Gawroński, „Sądy kupne vel kopne na Polesiu,” 182.

³¹ Sprogis, „Priedisłowie,” XXXIII – XXXIV; zob. także: Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 9.

³² Adamus, „O wstępnych aktach procesu litewskiego,” 216.

Kodyfikacja z 1588 r. nie określała konkretnej liczby uczestniczących w postępowaniach sędziów kopnych (kopników). Czasami było to 10, a innym razem nawet ponad 100 osób. Dużo zależało od liczby wsi w danym okręgu kopnym. Różnie kształtowało się też zainteresowanie zgromadzeniami kopnymi osób, które przypatrywały się ich przebiegowi wyłącznie z ciekawości^[33]. Wśród kopników znajdowali się nie tylko chłopci, ale również mieszczanie, Tatarzy, a nawet okoliczna szlachta^[34]. W jednej z relacji odnotowano odbycie się kopy „przy wielu też zacnych szlachty”^[35]. Poza tym przedstawiciele tego uprzywilejowanego stanu niejednokrotnie obserwowali przebieg toczących się postępowań, a nawet usiłowali wykorzystywać kopy do realizacji własnych celów^[36]. Czasami czynili to w sposób nad wyraz instrumentalny. W 1664 r. szlachcic z powiatu brzeskiego Wojciech Nowicki miał zwołać kopę w celu osądzenia za kradzież konia dwóch poddanych Jerzego Bohusławskiego. Najwyraźniej usiłował jednak jedynie stworzyć w ten sposób pozory postępowania zgodnego z procedurą, gdyż ostatecznie, nie zważając na to, że kopnicy „odkładali tę sprawę jeszcze do większej kopy sądu”, postanowił sam wymierzyć sprawiedliwość i pozwanych chłopów ukradkiem powiesił^[37]. Wedle obserwacji Iwana Sprogisa udział szlachty w postępowaniach kopnych z biegiem lat wzrastał, by osiągnąć swoje apogeum pod koniec XVII wieku^[38]. Niekiedy szlachta występowała też w roli pozwanych^[39]. Co do zasady właściwość

³³ Leontowicz, „Obłastnyje sudy w Wielikom Kniażestwie Litowskom (okonczanie),” 104; zob. także: Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 7.

³⁴ Bober, „List padkamoraga garadzienskowo Grygoryja Masalskaga,” 72; zob. także: Rawita-Gawroński, „Sądy kupne vel kopne na Polesiu,” 182; Leontowicz, „Obłastnyje sudy w Wielikom Kniażestwie Litowskom (okonczanie),” 105; Bedrij, *Kopni sudy na ukrajniskich zemlach*, 173.

³⁵ *Zajawlenije woznych o rieszenii kopy po obwinieniu w kraże*, 10 lutego 1665 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficeskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 462.

³⁶ Kosman, *Historia Białorusi*, 125.

³⁷ *Żałoba na kopie Jurija Bogusławskiego na Wojtjecha Nowickago za samowolnoje, bez kopnago prisużdenija, powieszenie dwuch poddanych Bogusławskiego*, 14 marca 1664 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficeskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 447–448; Andrzej Zakrzewski, „Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego: geneza, kształt, funkcjonowanie, relikty,” *Prawo i Więź*, nr 4 (2022): 585, niekiedy pomijanie drogi sądowej w Wielkim Księstwie Litewskim było podyktowane przekonaniem o zbytnej surowości norm prawnych.

³⁸ Sprogis, „Priedisłowie,” XXX.

³⁹ Rawita-Gawroński, „Sądy kupne vel kopne na Polesiu,” 182.

podmiotowa sądów kopnych rozciągała się jednak na sprawy z udziałem chłopów, a czasami także mieszczan i Żydów^[40].

Miejsca zebrań poszczególnych kop określano mianem kopowisk^[41] (kopiszczy, kopowiszczy^[42]). W 1590 r. ich wykaz na terenie powiatu grodzieńskiego podał w liście adresowanym do miejscowej ludności tamtejszy podkomorzy Hrehory Mosalski. Najczęściej były to place przy kościołach i cerkwiach, rzadziej – przy dworach. Czasami miano się zbierać pod lasem. Co do zasady były to miejsca szczególnie widoczne. Obrady prowadzono pod gołym niebem. Przymuszczalnie zasiadano w ich trakcie na ustawionych stale albo tymczasowo ławkach. Łącznie Mosalski wskazał w powiecie grodzieńskim 59 kopowisk. Jednocześnie podkomorzy zastrzegł możliwość wyznaczenia kolejnych, gdyby w powiecie znajdowały się osoby nieprzynależące do któregośkolwiek z nich, a więc zamieszkujące w odległości przekraczającej jedną milę^[43] od każdego z kopowisk^[44]. W tym samym czasie podkomorzy trocki Bohdan Ogiński (zm. 1625)^[45] wskazał na terenie swojego powiatu 15 kopowisk. Zebranie kopy w miejscu niewyznaczonym było poczytywane za nielegalne i jako takie spotykało się z protestami. Odstępstwem od tej zasady była konieczność udania się na miejsce dokonania przestępstwa w celu zbadania zachowanych śladów^[46].

Postępowania przed sądami kopnymi stosunkowo rzadko były inicjowane przez poszkodowaną ludność poddańczą^[47] czy też urzędników sądowych. Bodaj najczęściej kopy zbierali bowiem właściciele ziemscy^[48].

⁴⁰ Kosman, *Historia Białorusi*, 125; zob. także: Sprogis, "Priedisłowie," XXXII; Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 9.

⁴¹ Bober, "List padkamoraga garadzienskowo Grygoryja Masalskaga," 72.

⁴² Amplejewa, *Po zakonu russkomu*, 88; zob. także: Rawita-Gawroński, "Sądy kupne vel kopne na Polesiu," 185.

⁴³ Około 8 kilometrów.

⁴⁴ Bober, "List padkamoraga garadzienskowo Grygoryja Masalskaga," 74–76; zob. także: Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 12.

⁴⁵ "Bohdan (Bogdan) Matwiejewicz z Kozielska Ogiński," w *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*. Tom II, 173. Urząd podkomorzego trockiego Bohdan Ogiński sprawował w latach 1580–1625.

⁴⁶ Leontowicz, "Obłastnyje sudy w Wielikim Kniażestwie Litowskom (okonczanie)," 101; zob. także: Sprogis, "Priedisłowie," XXVII – XXVIII; Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 8.

⁴⁷ *Zajawlenije pana Iwana Wereszczaki o pokrażach i podżogie u jego krastjanina i razbiratielstwo etogo dieła na kopie*, 5 lutego 1629 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 290.

⁴⁸ Maciejowski, *Historia prawodawstw słowiańskich*, 15; zob. także: Sprogis, "Priedisłowie," XXVII, XXXI; Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 8.

Oni też osobiście albo przy pomocy innych osób zwoływali na kopowisko ludność zamieszkującą obszar wyznaczony przez promień jednej mili^[49]. Znane są jednak przypadki przybywania na kopę mieszkańców z terenu większego^[50]. Co do zasady odległość jednej mili była jednak wystarczająca, gdyż sprawcy raczej trudno byłoby się ukryć dalej w stosunkowo krótkim czasie^[51]. W sprawach szczególnej wagi o terminie i miejscu zgromadzenia informowali woźni sądowi. W postępowaniach nie uczestniczyły jednak wszystkie osoby zamieszkujące w danym okręgu kopnym. Ich liczba byłaby bowiem zbyt duża, a ponadto wymuszałyby to przerwania przez chłopów prac polowych. Zazwyczaj wybierano więc do składu sądu kopnego osoby godne zaufania, które cieszyły się uznaniem miejscowej ludności^[52]. Stąd też podkomorzy grodzieński Mosalski wskazywał w 1590 r., że z każdego sioła na kopę powinny przybyć trzy osoby, spośród poddanych szlachty – co dziesiąta, a gdyby tyloma poddanymi szlachcic nie dysponował – co piąta albo co trzecia. Jeśli natomiast szlachcic nie miałby w ogóle poddanych, zobowiązany był się stawić na kopowisku osobiście^[53]. Według Jana Adama cechę charakterystyczną procesu kopnego był brak ściśle określonych granic pomiędzy sądem i stronami. Powód mógł bowiem, zdaniem autora, być jednocześnie kopnikiem, a każdy z kopników mógł w toku postępowania stać się oskarżonym^[54].

W przypadku wykrycia na miejscu przestępstwa śladów mogących doprowadzić do sprawcy nie czekano na przybycie wszystkich kopników, ale ruszano za nim bez zbędnej zwłoki. Tę wstępną czynność określano

⁴⁹ *Zajawlenije o niejawki na kopu krestjan po diełu o propawszej loszadi*, 20 października 1649 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficeskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 374; Bober, „List padkamoraga garadzienskowo Grygoryja Masalskaga,” 75; Leontowicz, „Obłastnyje sudy w Wielikom Kniażestwie Litowskom (okonczenie),” 97.

⁵⁰ *Zajawlenije woznych o rieszenii kopy po obwinieniu w kraże*, 10 lutego 1665 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficeskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 462.

⁵¹ Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 8.

⁵² *Kopnyj prigowor o priedanii smiertnoj kazni worow i podżigatielej*, 2 września 1685 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficeskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 502. Do składu sądu kopnego wybrano „mużów starych, wiarygodnych”; zob. także: Sprogis, „Priedisłowie,” XXVIII–XXX; Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 7.

⁵³ Bober, „List padkamoraga garadzienskowo Grygoryja Masalskaga,” 75.

⁵⁴ Adamus, „O wstępnych aktach procesu litewskiego,” 216.

mianem gorącej kopy^[55] (gorącego czasu^[56], gorącej gromady^[57]). Co do zasady sprawy usiłowano kończyć w trakcie trzech zgromadzeń. To ostatnie określano mianem kopy zawitej. Jeśli przedsięwzięte czynności okazały się niewystarczające, przystępowano do kolejnej, czwartej kopy. Również ją nazywano kopą zawitą. Zgromadzenie to mógł jednak dzielić od poprzedniego stosunkowo długi czas, to jest miesiąc, a nawet pół roku. Kopy, w których uczestniczyła znacząca liczba kopników, określano mianem wielkich (dużych, walnych, generalnych)^[58].

Wobec braku śladów pozwalających ruszyć za sprawcą przestępstwa słuchano ustaleń strony powodowej^[59]. W ramach postępowania kopnego przeprowadzano zwykle oględziny i przesłuchiowano świadków^[60]. Niekiedy zdarzały się przypadki kierowania podejrzanych na tortury (męki, próbę)^[61]. W jednej ze spraw skarżący się szlachcic stwierdził – „Chila [Andrzejewicza – O.K.]^[62] kopą, słyszę, na pytki^[63] dla opytu pewniejszego katu^[64] podano”^[65]. Tortury dotyczyły wyłącznie osób niskiego stanu. Najczęściej przystępowano

⁵⁵ Leontowicz, „Obłastnyje sudy w Wielikom Kniażestwie Litowskom (okonczanie),” 102; zob. także: Bedrij, „Podstawowe funkcje sądów kopnych,” 10.

⁵⁶ *Zajawlenije o naniesieniu pobojew wo wriemija razsliedowanija kopy po diełu o kraże*, 20 marca 1674 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 491.

⁵⁷ *Zajawlenije o naniesnii pobojew szlachticzu wo wriemija razsliedowanija kopoju dieła o pokraże siena*, 18 stycznia 1650 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 381.

⁵⁸ *Zajawlenie o niejawkie na kopu krestjan, podozriewajemych w pokraży pczel*, 29 grudnia 1625 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 286, zob. także: Sprogis, „Priedisłowie,” XXIV–XXV; Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 6, 13.

⁵⁹ Sprogis, „Priedisłowie,” XXXVII–XXXIX.

⁶⁰ *Kopnyj prigowor o priedanii smiertnoj kazni worow i podżigatielej*, 2 września 1685 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 502.

⁶¹ Leontowicz, „Obłastnyje sudy w Wielikom Kniażestwie Litowskom (okonczanie),” 124; zob. także: Bedrij, „Podstawowe funkcje sądów kopnych,” 13.

⁶² Chil Andrzejewicz był poddany Iwana Wereszczaki.

⁶³ Tortury.

⁶⁴ Kanecki Oskar, *Sądy grodzkie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1764–1795* (Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2025), 242–243; Kanecki, *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego*, 270. Przeprowadzanie tortur przez kata stanowiło praktykę znaną także litewskim sądom grodzkim i kapturowym.

⁶⁵ *Zajawlenije pana Iwana Wereszczaki o pokrażach i podżogie u jego krestjanina i razbiratielstwo etogo dieła na kopie*, 5 lutego 1629 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 290. Poddany torturom Chil Andrzejewicz ostatecznie przyznał się do winy.

do nich w sytuacji, gdy podejrzany zaprzeczał swojemu sprawstwu pomimo obciążających go dowodów. Sąd kopny dawał bowiem uprzednio możliwość dobrowolnego przyznania się do zarzucanego czynu. Wśród stosowanych rodzajów tortur znajdowały się chłosta^[66], a także przypalanie ogniem^[67]. W 1648 r. niejaki Waśko Jakimowicz „*ad torturas*^[68]” wzięty i ogniem przypiekany do tego wszystkiego się przyznał, o czym i pierwiej przed męką powiedział^[69]. Koszt wynajęcia kata obciążał stronę powodową^[70]. Niekiedy jego odszukanie nastreżało jednak dużych trudności. Chociażby w 1661 r. jedna ze stron nie mogła znaleźć kata ani w Kobryniu, ani w Brześciu^[71]. Z założenia tortury nie miały prowadzić do śmierci. Podczas postępowania kopnego w 1684 r. wysłano „czarownicę na męki katowskie, aby przez godzinę jedną była męczona, tyle by na członku nie była skaleczona”^[72]. Franciszek Rawita-Gawroński, dostrzegając, że kopom zdarzało się „bicia spróbować”, uznawał tego rodzaju przypadki za odstępstwa od reguły, gdyż jego zdaniem „z zasady jednak nie bijano”^[73].

Doniosłą rolę w postępowaniach kopnych odgrywała ponadto przysięga. Sięgano po nią wobec nieprzekonywalności innych dowodów i traktowano jako *ultima ratio*. Przysięgi składano zwykle w cerkwiach z powołaniem się na Boga^[74].

⁶⁶ Bito batem, różgą albo pałką.

⁶⁷ Sprogis, „Priedisłowie,” XLIII; zob. także: Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 14.

⁶⁸ Na tortury.

⁶⁹ *Żałoba żidow na razboj i ograblenie ich pri czem winownyje byli uliczeny na kopie*, 18 września 1648 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 370.

⁷⁰ Sprogis, „Priedisłowie,” XLII–XLIII.

⁷¹ *Postanowienie kopy po obwinieniu krestjanina Kobrinskago monastyria w ubijstwie*, 6 sierpnia 1661 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 416.

⁷² *Rieszenie kopnago suda po diełu o koldowstwie i pokraże siena*, 25 czerwca 1684 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 500.

⁷³ Rawita-Gawroński, „Sądy kupne vel kopne na Polesiu,” 185.

⁷⁴ *Zajawlenije woznago o razbiratielstwie kopy po diełu o kraźie*, 9 lipca 1650 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 385; *Zajawlenije woznago ob upłatie po kopnomu rieszeniju za pokradiennyja wieszczy*, 12 lipca 1660 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 410; zob. także: Sprogis, „Priedisłowie,” XLIV; Józef Koredczuk, „Ewolucja środków i postępowania dowodowego w procesie sądowym ziemskim w Polsce w XVI wieku,” *Prawo i Więź*, nr 1 (2024): 172, opisujący XVI-wieczny proces ziemski w Koronie autor określił przysięgę mianem „królowej dowodów”. Zarazem, jak słusznie zauważył, był to dowód irracjonalny.

Walka szlachty o swoje interesy sprawiała, że postępowania kopne miały gwałtowny przebieg. Po wszczęciu jednego z nich pomiędzy Adamem Turem (protestującym) i jego bratem Janem Turem (oskarżonym o kradzież konia) doszło do utarczki słownej, w wyniku której ten ostatni swego krewnego „słowy złemi, uszczypliwemi złażał i obelżył”, a następnie według relacji protestującego „do szabli się porwawszy, na m[n]ie mówi [...], wiedz o tym, że ja tobie szyję utnę i dom twój ogniem spalę, a nie tylko tę klaczę, ale i wszystkie twoje konie pobiorę”^[75]. Innym razem usiłujący uchronić swego sługę przed odpowiedzialnością Franciszek Umiaszowski „kazał poddanych króla Jegomości bić i mordować i kopę rozegnawszy, sprawiedliwości z tego poddanego swego uczynić nie chciał”^[76]. Przypadki utrudniania przeprowadzania czynności podejmowanych w ramach postępowań kopnych nie należały do rzadkości. W 1674 r. Aleksander Baranowski najpierw usiłował zatrzeć ślady kradzieży siana i zboża, a następnie zabronił go szukać na swojej posesji oraz „protestującego słowy uszczypliwemy zelżył i zesromocił, nazywając nieczystego łoża matki synem, zelżywszy pięścią w gębę dał i spoliczkował”^[77]. Niekiedy skutki oporu podejrzanej o przestępstwa szlachty były dalej idące. Chociażby synowie i czeladź oskarżonego o zlecenie kradzieży siana Filona Kutylowskiego Sokoła nie ograniczyli się do prób zatarcia śladów popełnionego czynu, ale przybyłego do ich włości wraz z kopnikami Kazimierza Radoszewkiego zranili berdyszem, a następnie go znieważyli, okradli, a także złamali mu szablę, grożąc przy tym śmiercią^[78].

Postępowania kopne nadzorowali woźni sądowi. W sprawach dużej wagi brało udział dwóch, a nawet trzech jenerałów. Ich rola nie ograniczała się do samego śledzenia przebiegu poszczególnych czynności. Jako że większość sędziów kopnych pozostawała niepiśmienna, a rozstrzygnięcie miało zwykle formę ustną, toteż woźni sporządzali relacje z podejmowanych

⁷⁵ *Zajawlenije o niejawki na kopu krestjan po dieću o propawszej loszadi*, 20 października 1649 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficeskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 374.

⁷⁶ *Zajawlenije na kopie czto krestjanin Martin Zianczik izrubil czużogo woła i nanies rany Koczanowiczu*, 7 czerwca 1625 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficeskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 282.

⁷⁷ *Zajawlenije o naniesieniu pobojew wo wriemija razsliedowanija kopy po dieću o kraże*, 20 marca 1674 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficeskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 491.

⁷⁸ *Zajawlenije o naniesnii pobojew szlacticzu wo wriemija razsliedowanija kopoju dieťa o pokraże siena*, 1650 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficeskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 381.

przez kopy czynności, które wpisywano do ksiąg grodzkich. Ich prawdziwość potwierdzali w kancelarii sądowej wybrani kopnicy^[79]. Woźni nie ingerowali jednak w treść wydawanych przez sądy kopne rozstrzygnięć^[80]. Jurysdykcje grodzkie mogły je zaś zatwierdzić, zmienić albo skasować. W okresach bezkrólewi zadanie to przejmowały sądy kapturowe^[81].

Sędziowie kopni otrzymywali wynagrodzenie płacone przez stronę powodową (przesąd, pamiętne), którego wysokość pozostawała uzależniona od wartości przedmiotu sporu. Kopnikom przypadała jednak jedynie połowa płaconej kwoty, gdyż drugą jej część otrzymywał pan oskarżonego akceptujący rozstrzygnięcie kopy. W przypadku jego kwestionowania stosowną sumę przekazywano sądowi grodzkiemu^[82].

Sądy kopne powstały jako instytucje ludności zamieszkującej rozległe ziemie ruskie. Nie dziwi więc, że po ich podbiciu przez władców litewskich jurysdykcje te pozostawały najbardziej popularne w okolicach Brześcia, Mińska, Pińska, Słonima, Grodna czy też Ślucka^[83]. Od XVI stulecia działalność kop normowały trzy statuty litewskie (z lat 1529, 1566 i 1588). Zdaniem Marcelego Kosmana sądy kopne przetrwały do schyłku istnienia polsko-litewskiej Rzeczypospolitej^[84]. Końca ich działalności w drugiej połowie XVIII wieku upatrywał również Fiodor Leontowicz^[85]. Iwan Sprogis wskazał zaś mniej precyzyjnie na XVIII wiek^[86]. Co jednak warto odnotowania, w XVIII stuleciu za uzurpację kompetencji sędziowskich kopników pociągano już do odpowiedzialności przed sądami ziemskimi i grodzkimi^[87].

⁷⁹ Bedrij, *Kopni sudy na ukrajnskich zemlach*, 26; zob. także: Kosman, *Historia Białorusi*, 125; Sprogis, "Priedisłowie," XXXV-XXXVI; Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 10.

⁸⁰ Leontowicz, "Obłastnyje sudy w Wielikim Kniażestwie Litowskom (okonczanie)," 116.

⁸¹ Bedrij, *Kopni sudy na ukrajnskich zemlach*, 26, 203; zob. także: Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji*, 159; Kanecki, *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego*, 237-238; Sprogis, "Priedisłowie," XXXV.

⁸² Sprogis, "Priedisłowie," LIII; zob. także: Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 19; Leontowicz, "Obłastnyje sudy w Wielikim Kniażestwie Litowskom (okonczanie)," 127. Według autora odpowiednio stosowano w tym przypadku przepisy III Statutu litewskiego, zob. *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*, 121-122 (IV, 5).

⁸³ Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 3.

⁸⁴ Kosman, *Historia Białorusi*, 125.

⁸⁵ Leontowicz, "Obłastnyje sudy w Wielikim Kniażestwie Litowskom (okonczanie)," 93-94.

⁸⁶ Sprogis, *Driewnij narodnyj kopnyj sud*, 5.

⁸⁷ Zygmunt Gloger, "Sądy kopne," w *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Zygmunt Gloger (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978), 203; zob. także: Bedrij, *Kopni*

Z czasem jurysdykcje te przejęły również sprawy rozstrzygane uprzednio przez kopy^[88]. Zanim jednak nowe instytucje prawne zastąpiły zwyczaje ludowe, sądy kopne uzupełniały działalność pierwszoinstancyjnych jurysdykcji szlacheckich, prowadząc jednocześnie śledztwa, wyrokując, a w wielu przypadkach także egzekwując zapadłe rozstrzygnięcia^[89]. Ich znaczącym atutem pozostawały dobra znajomość realiów panujących w miejscu popełnienia czynu zabronionego i szybkość działania. Ponadto wydaje się, że kopnikom nie brakowało motywacji w poszukiwaniu przestępców mogących w przyszłości zagrozić im samym. Determinujące udział w kopach poczucie solidarności i wzajemnej odpowiedzialności wspólnot wiejskich nie zawsze bywało jednak wystarczające do ustalenia rzeczywistych sprawców przestępstw^[90]. Nawet jeśli sądy kopne okazywały się skuteczne na etapie czynności śledczych, to doniosły problem stanowiło wyegzekwowanie orzeczonych kar, zwłaszcza gdy te dotyczyły szlachty^[91]. Jej przedstawiciele często przybywali bowiem na miejsce toczącego się postępowania tylko po to, żeby zastraszyć stronę powodową i kopników^[92].

sudy na ukrajnskich zemlach, 26; Rawita-Gawroński, "Sądy kupne vel kopne na Polesiu," 177, 188–189. Początki kwestionowania legalności funkcjonowania sądów kopnych autor dostrzegł już w XVII stuleciu. Jego zdaniem najdłużej kopy utrzymały jurysdykcję nad kradzieżami.

⁸⁸ Kosman, *Historia Białorusi*, 125.

⁸⁹ Bedrij, *Kopni sudy na ukrajnskich zemlach*, 158, zob. także: Shandra, "Nowe badania nad działalnością sądów kopnych," 455; Bedrij, "Podstawowe funkcje sądów kopnych," 10. Dodatkowo część badaczy jest skłonna przypisać sądom kopnym funkcję pojednawczą i prawotwórczą.

⁹⁰ *Zajawlenije pana Iwana Wereszczaki o pokrażach i podżogie u jego krastjanina i razbiratielstwo etogo dieła na kopie*, 5 lutego 1629 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 290.

⁹¹ *Zajawlenije kopy ob ugrozach, diełajemych jej Iwanom Wabiszczewiczem, prisużdiennym jeju za pokrażu k smiertnoj kazni*, 17 maja 1660 r., w *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII, 404; zob. także: Sprogis, "Priedisłowie," XLVI.

⁹² Leontowicz, "Obłastnyje sudy w Wielikim Kniażestwie Litowskom (okonczanie)," 119.

Bibliografia

- Adamus, Jan. "O wstępnych aktach procesu litewskiego (do II Statutu). Garść notatek." *Ateneum Wileńskie*, r. XII (1937): 205–281.
- Akty wydawajemyje Wilenskoju Archieograficzeskoju Kommissieju*. Tom XVIII: *Akty o kopnych sudach*. Wilna: Tipografija A.G. Syrkina, 1891.
- Amplejewa, Tatiana Jurjewna. *Po zakonu russkomu. Istorija ugotownogo sudoproizwodstwa Driewniej Rusi*. Moskwa: Juridiczeskij instytut MIITa, 2006.
- Bedrij, Marjan. *Kopni sudy na ukrajniskich zemlach u XIV–XVIII st.: Istorykoprawowe doslidzennia*. Lviv: Halyckij drukar, 2014.
- Bedrij, Marjan. "Podstawowe funkcje sądów kopnych na ukraińskich ziemiach od XIV do XVIII wieku." *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze*, t. 5 (2014): 9–17.
- Bober, Ilona Michajłiwna. "List padkamoraga garadzieskowo Grygoryja Masalskaga nasielnicztwu Garadzieskaga pawieta ab prawiaćch sklikannia kop i pryznaczeni miescau kapawiszczau." *Archiwaryus* (2001): 72–76.
- Gloger, Zygmunt. *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978.
- Iwaniszew, Nikołaj Dmitrijewicz. "O driewnich sielskich obszczinach w jugo-zapadnoj Rossii." W *Russkaja obszczina*, red. O.A. Płatonow, 27–44. Moskwa: Institut russkoj ciwilizacyi, 2013.
- Jaroszewicz, Józef. *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*. Część I: *Litwa pogańska*. Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza, 1844–1845.
- Kanecki, Oskar. *Sądy grodzkie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1764–1795*. Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2025.
- Kanecki, Oskar. *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764)*. Sopot: Wydawnictwo Arche Marek Tokarczyk, 2020.
- Koredczuk, Józef. "Ewolucja środków i postępowania dowodowego w procesie sądowym ziemskim w Polsce w XVI wieku." *Prawo i Więź*, nr 1 (2024): 167–180.
- Kosman, Marcei. *Historia Białorusi*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979.
- Leontowicz, Fiodor Iwanowicz. "Obłastnyje sudy w Wielikim Kniażestwie Litowskom." *Żurnal Ministerstwa Justycyi*, nr 9 (1910): 83–130.
- Leontowicz, Fiodor Iwanowicz. "Obłastnyje sudy w Wielikim Kniażestwie Litowskom (okonczenie)." *Żurnal Ministerstwa Justycyi*, nr 10 (1910): 88–128.
- Liubawskij, Matwiej Kuzmicz. *Obłastnoje dielenie i miestnoje uprawlenie litowsko-russkowo gosudarstwa ko wriemieni izdanija pierwago litowskago statuta*. Moskwa: Uniwersitietskaja tipografija, 1892.

- Maciejowski, Wacław Aleksander. *Historia prawodawstw słowiańskich*. Tom IV. Warszawa–Lipsk: w Księgarniach Sennewalda dawniej Brzeziny i Hinrichsa, 1835.
- Narbutt, Teodor. *Dzieje starożytne narodu litewskiego*. Tom 3: *Pamiętki i wypadki historyczne od wieku szóstego po wiek trzynasty, tudzież rzeczy odnoszące się do Prussyi, Łotwy, zakonów rycerskich*. Wilno: Nakładem i drukiem Antoniego Marciniowskiego, 1838.
- Prawa z Statutu W.X. Litewskiego y konstytucyi, dla wygody pilnujących z urzędu albo potrzeby sądów y dla innych obywatelów koronnych y litewskich wiadomości porządnie podług alfabetu zebrane, a ile w processa prawne wchodzących o pretensye wszelakie*. Warszawa: Nakładem i drukiem Michała Grölla, 1783.
- Rakowiecki, Ignacy Benedykt. *Prawda ruska czyli prawa wielkiego xięcia Jarosława Władymirowicza tudzież traktaty Olga y Igora WW. XX. kijowskich z cesarzami greckimi y Mściława Dawidowicza x. smoleńskiego z Rygą zawarte, których texta, obok z polskiem tłumaczeniem poprzedza rys historyczny zwyczajów, obyczajów, religii, praw y języka dawnych słowiańskich y słowiańsko-ruskich narodow*. Tom II. Warszawa: Drukarnia XX. Piarów, 1822.
- Rawita-Gawroński, Franciszek. “Sądy kupne vel kopne na Polesiu.” W *Studia i szkice historyczne*, ser. II, Franciszek Rawita-Gawroński, 175–190. Lwów–Warszawa–Poznań: Towarzystwo Wydawnicze, 1900.
- Shandra, Roman. “Nowe badania nad działalnością sądów kopnych (kupnych) w XIV–XVIII w. (Marjan Bedrij, Kopni sudy na ukrajinskih zemlach u 144-18 st. Istorykoprawowe doslidzennia, Halyc’kyj drukar, Lviv 2014, 264 s.)” *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, t. 8, z. 4 (2015): 453–456.
- Sprogis, Iwan Jakowlewicz. *Driewnij narodnyj kopnyj sud w Siewiero-Zapadnoj Rusi*. Witebsk: Gubernskaja Tipografija, 1895.
- Sprogis, Iwan Jakowlewicz. “Priedisłowie.” W *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Kommissieju*. Tom XVIII: *Akty o kopnych sudach*, XIX–LXI. Wilna: Tipografija A.G. Syrkinia, 1891.
- Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego, Naprzod, za Naiasnieyszego Hospodara Krola Jego Mosci Zygmunta III w Krakowie w Roku 1588. Drugi raz w Wilnie, w Roku 1619. z pokazaniem zgody y różnice Statutow Koronnych y W.[ielkiego] X.[ięstwa] L.[itewskiego]. Trzeci raz, za Naiasnieyszego K.[róla] J.[ego] M.[ości] Władystawa IV. w Warszawie, w Roku 1648, z przydaniem Konstytucyi od Roku 1550. do 1647. Czwarty raz, za Naiasnieyszego Krola Jego Mosci Jana Trzeciego w Wilnie w Roku 1698. Z przyłożeniem pod Artykuły Konstytucyi Seymowych od Seymu Roku 1550. aż do Seymu Roku 1690. Oboyu Narodom służących, (Textu samego niwczym nie naruszając) Teraz zaś piąty raz, za szczęśliwie panującego Naiasnieyszego Krola Jego Mosci Augusta Trzeciego przedrukowany*. Wilno: Drukarnia J.K.M. Akademska Societas JESU, 1744.

- Szczerbickij, Osip Wasiljewicz. *Sudy w bywszem Wielikom Kniażestwie Litowskom*. Wilna: Artiel Pieczatnago Dieła, 1912.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*. Tom II: *Województwo trockie XIV-XVIII wiek*, oprac. Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Przemysław P. Romaniuk, Andrzej Haratym, Andrej Macuk i Jaugien Aniszczanka, red. Andrzej Rachuba. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009.
- Zakrzewski, Andrzej. "Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego: geneza, kształt, funkcjonowanie, relikty." *Prawo i Więź*, nr 4 (2022): 578-597.
- Zakrzewski, Andrzej. *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI-XVIII w.)*. *Prawo-ustrój-społeczeństwo*. Warszawa: Campidoglio, 2013.

